

Nitq inkişafı ilə bağlı məsələlərin tədrisi

Fəridə Səfəraliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

XÜLASƏ

Nitq inkişafı ibtidai siniflərdə ana dili üzrə hər bir məşğələnin əsasını təşkil edir. İnsanın mədəni yetkinliyinin, cəmiyyət üçün yararlı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri onun məhz nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Bu, orta məktəb qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Ana dili tədrisinin məqsədi ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir. Nitq inkişafı üzrə iş zamanı qarşıda duran əsas vəzifə dil və təfəkkürün vəhdət halında inkişaf etdirilməsidir. Uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə biz, şübhəsiz, onların nitqinə təsir göstərir, nitqini inkişaf etdirməklə təfəkkürünü formalaşdırırıq. İbtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlər mükəmməl nitqə yiyələnməklə xarici aləm haqqında biliklər əldə edirlər. Nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi yalnız dilin bütün sahələri (fonetika, leksika, orfoepiya, söz yaradıcılığı, orfoqrafiya, morfologiya, sintaksis, üslubiyyat və s.) ilə təbii surətdə birləşdirilməsi şəraitində təmin edilə bilər. Nitqdə təbiilik, düzgünlük, təmizlik, zənginlik, aydınlıq, ifadəlilik, emosionallıq, ardıcılıq kimi normalar gözlənilməlidir. Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi yox, həmçinin onların yaranma mənbəyidir. Ona görə də müəllim nitq ilə yanaşı, şagirdlərin təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbi tələffüz, nitq normaları, yazılı nitq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 17.04.2024

Qəbul edilib: 28.05.2024

M E T H O D S

Teaching Issues Related to Speech Development

Farida Safaraliyeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

ABSTRACT

Speech development is the basis of every lesson in the mother tongue in elementary grades. One of the criteria of a person's cultural maturity and formation as a useful personality for society is his mastery of speech culture. This is one of the most important issues facing high school. The purpose of mother tongue teaching is to develop students' oral and written speech starting from elementary grades. During the work on speech development, the main task ahead is the development of language and thinking in unity. By developing children's thinking, we undoubtedly influence their speech, and by developing their speech, we shape their thinking. Starting from primary grades, students acquire knowledge about the outside world by mastering perfect speech. A high level of speech culture can be ensured only in the conditions of natural integration with all areas of the language (phonetics, lexicon, orthography, word creation, spelling, morphology, syntax, style, etc.). Norms such as naturalness, correctness, purity, richness, clarity, expressiveness, emotionality, and consistency should be expected in speech. Speech is not only a means of expressing ideas, but also a source of their creation. Therefore, in addition to speech, the teacher should also develop the students' thinking.

KEYWORDS

literary pronunciation,
speech norms, written
speech

ARTICLE HISTORY

Received: 17.04.2024

Accepted: 28.05.2024

Giriş

Uşaq xalqın tarix boyu gündəlik həyatında müəyyənləşdirdiyi ümumi normalardan ibarət olan dili mənimsəyir. Dilin normaları fonetik, orfoepik, leksik, morfoloji, orfoqrafik, sintaktik, punktuasiya və üslubi qaydaları özündə əks etdirir. *Fonetik normalar* ibtidai sinif şagirdləri üçün sözdə səslərin düzgün tələffüzünü, onların bir-birindən fərqləndirilməsini əhatə edir. *Orfoepik tələffüzdə* isə sözlərin şifahi nitqin səlisliyi baxımından tələffüzə üstünlüyün verilməsi, eyni zamanda “kitab tələffüzündən” istifadə edilməməsi nəzərdə tutulur. Dilçi alim Adil Babayev yazır ki, “nitq mədəniyyəti isə o vaxt yüksək səviyyədə ola bilər ki, dil strukturunun bütün səviyyələrinin normaları formalaşmış olsun. Məsələn, fonetik norma, leksik norma, morfoloji norma, sintaktik norma formalaşmamışsa, ona ədəbi dil demək olmaz. Bütün səviyyələrdə dil vahid və ünsürlərinin yalnız ən nümunəvisi qəbul edilir ki, bu da həmin sahə üçün norma hesab edilir. Məsələn, xalq danışığı sferasında norma sabitləşmiş olmur”. Ədəbi dildə isə yalnız normativ – hamının qəbul etdiyi nümunədən istifadə edilir. Bəzən dildə bir neçə variantın olması normal hesab edilir. Amma dildə gedən inkişaf onlardan birini qəbul edir. O, qeyd edir ki, “natiq yalnız dil normalarına əməl etdikdə nitqi effektiv ola bilər”.

Əsas hissə

Məlumdur ki, dil bir sistemdir, onda ardıcıl, həmcins və ümumiləşdirici qaydalar qanunlar mövcuddur. Kiçik yaşlı məktəblilərə Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələri (leksikologiya, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, morfolojiya, sintaksis, üslubiyyat...) üzrə sadə nəzəri və praktik bilik vermək, bacarıq və vərdişlər aşılamaq, onların yazılı və şifahi nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirmək, dilə həssas münasibət formalaşdırmaq, yuxarı siniflərdə sistemlik kursu öyrənməyə hazırlamaq və s. kimi işlər aparılır. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin məqsədi həmin fənn üzrə kursda şagirdlərə veriləcək bilik, bacarıq və vərdişlərin sərhədini, həcmi və məzmununu hazırlamaq, bu sahədə aparılacaq işlərin səmərəli vasitə və yollarını araşdırmaq, metodik sistemini hazırlamaqdır. İlk olaraq məqalədə nitqlə dilin qarşılıqlı əlaqəsi prinsipindən danışmaq istərdim. Yazıçı Ağarəhim Rəhimov qeyd edir ki, “bu prinsip müəyyən tələblər doğurur: nitqin məzmunu ilə forması arasındakı vəhdətin nəzərə alınması; nitqin ifadəliliyinin qiymətləndirilməsi; nitq predmetinin (haqqında danışdığı və ya yazdığı şeyin) şüurlu mənimsənilməsi; predmetlər (əşyalar, oxşar və fərqli mətnlər) arasındakı əlaqə və münasibətlərin nəzərə alınması; dil normalarının öyrədilməsində uşağın nitq praktikasına əsaslanılması; dialekt qüsurlarının aradan qaldırılması; şifahi nitqlə yazılı nitq arasındakı əlaqələrin nəzərə alınması; mütaliə

mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi əsasında şagirdlərin nitqinin praktik şəkildə müəyyən vahidlərlə zənginləşdirilməsi və s.” [6, s. 162].

Şagirdin şifahi nitqi savad təlimi dövründən formalaşmağa başlayır. Müəllim I sinifdə şəkil üzərində iş apararkən şagirdlərin söz ehtiyatının nə qədər zəif olduğunu şahidi olur. Uşaqlar nitqdə çox söz işlətmələrinə baxmayaraq, bəzən gördükləri əşya və hadisələri təsvir etməkdə çətinlik çəkirlər. Sözün mətn daxilindəki mənasına fikir vermir, bəzən ən sadə sözlərin mənalarını başa düşmürlər. Bu məqsədlə bir sıra iş növləri aparmaq lazım gəlir. Məsələn, tanış sözlərin mənalarının dəqiqləşdirilməsi, sözün məcazi və çoxmənalı olduğunu müəyyən edilməsi, leksik və frazeoloji vahidlərin nitqdə işlədilməsi üzrə işlər xüsusilə önəmlidir.

Aşağı siniflərdən şagirdlərin həmçinin lüğət üzrə və ya leksik bilik və bacarıqlara yiyələnmələri zərurəti özünü büruzə verir. Tədris prosesində ətrafdakılarla ünsiyyət, oxu, müşahidə və praktik işlər şagirdlərin lüğət ehtiyatını yeni söz və terminlərlə zənginləşdirir. Bu zaman onların nitqi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə zənginləşir. Müəllim nəinki dil dərslərində, həmçinin oxu dərslərində də şagirdlərlə birgə sözlərin leksik mənalarını açmağa çalışmalı, onların sinonimlərini taparaq cümlədə işlətməyi bacarmalıdır.

Oxunun keyfiyyəti şagirdlərin oxu vərdişlərinə necə yiyələnmələrindən asılıdır. Oxu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- düzgünlük,
- şüurluluq,
- ifadəlilik,
- optimal sürət.

Tədris zamanı şagirdlərin oxu sürətinin artırılması önəmlidir, lakin bu zaman oxunun düzgünlüyünə, dəqiqliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Oxunmuş mətnin şüurlu mənimsənilməsi üçün şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalmaq lazımdır. Onların nitqi nə qədər inkişaf edərsə, oxu texnikası da bir o qədər təkmilləşər.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə şüurlu oxu bacarığı ilə mütaliə vərdişi formalaşdırılır. Bu isə, öz növbəsində, aşağıdakı bilik və bacarıqların inkişafına yol açır:

- söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
- nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı (orfoqrafik normalarla tanışlıq, sözlərin mənə çalarlarını anlamaq və məqamında işlətmək və s.);
- əldə edilən bilik və məlumatların sistemləşdirilməsi, analitik təfəkkürün inkişaf etdirilməsi (hekayə xəritəsinin tərtibi);
- tənqidi təfəkkürün inkişafı, şəxsi və sosial dəyərləri qiymətləndirmə (hadisə və

qəhrəmanlara münasibətin ifadə olunması);

- yaradıcı təfəkkürün inkişafı (Mən qəhrəmanın yerinə olsaydım nə edərdim?; Sonluğu necə bitirərdim?);
- məlumat mənbələrindən istifadə;
- müqayisəli təhlil.

Savad təlimi dövründə nitq inkişafı üzrə iş nitqin bütün səs və sözlərinin düzgün tələffüzünü, lüğət fondunun zənginləşdirilməsini, sözlərdən cümlələrin və rabitəli nitqin qurulmasını əhatə edir. Bu dövrdə tələffüz və nitq səslərinin qavranılması sahəsindəki səhvlər daha çox nəzərə çarpır. Adətən, uşaqların artikulyasiyasının süstlüyü *r-l*, *s-ş*, *z-j*, *k-g* səslərinin yanlış tələffüzü ilə xarakterizə olunur. Onların nitqində kəkələmə, pəltəklik kimi xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Danışarkən sözü sonadək tələffüz etməmək, səs, heca buraxmaq və ya artırmaq, bir səsi digəri ilə əvəz etmək, sözlərin yerini dəyişik salmaq, yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol vermək bu dövr üçün xarakterikdir. Belə qüsurlar uşaqların oxu texnikasına yiyələnməsinin qarşısını alır və bu, yazıda da öz əksini tapır. Bu səbəbdən müəllim ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərin tələffüzünə müntəzəm olaraq nəzarət etməli, düzgün tələffüz nümunəsi verməlidir. Məşhur rus pedaqoqu K. D. Uşinski qeyd edirdi ki, “uşaqların dil sahəsindəki qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyətini formalaşdırmaq lazımdır” [4, s. 435].

Dilimizin vahid orfoepik normalarını dərindən öyrənməklə şagirdlərin gündəlik nitq fəaliyyətinə nəzarət müəllimin əsas vəzifəsidir. Müəllim, hər şeydən əvvəl, tələffüz zamanı və oxu prosesində şagirdlərin sözləri yazıldığı kimi, orfoqrafik tərkibinə görə (“kitab tələffüzü” üzrə) oxumalarına yol verməməlidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, bir çox hallarda orfoqrafiya ədəbi tələffüzə və heç bir yerli şivəyə uyğun gəlmir. Ona görə də bir tərəfdən “orfoqrafik” tələffüzə, digər tərəfdən yerli şivə tələffüzünə qarşı mübarizə aparılmalıdır, lakin bu zaman şagirdlərin canlı dilinə, yerli şivə xüsusiyyətlərinə kinayə ilə yanaşmaq olmaz. Belə bir fikir formalaşır ki, uşaqların nitqinin inkişafı üzrə işin düzgün təşkili müəllimin dilçilik elminə bələd olmasından asılıdır. Şifahi nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. I sinif Azərbaycan dili dərsləri üçün yazılmış müəllim üçün metodik vəsaitin giriş hissəsində nitq haqqında aşağıdakı fikirlər əks olunmuşdur:

“Dil və nitq. Dil insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edən fonetik, leksik, qrammatik

vasitələr sistemidir. O, fikir, hiss ifadə etmək üçün əsas alətdir və təfəkkürlə sıx bağlıdır; belə ki, dil təfəkkürsüz, təfəkkür isə dilsiz mövcud deyil. Bu baxımdan nitq bacarıqlarından istifadəni idraki prosesdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Dil və nitq bir- biri ilə sıx bağlıdır: dil lazımdır ki, nitq aydın olsun və öz sosial funksiyasını yerinə yetirsin; nitq isə lazımdır ki, dil reallaşsın. İnsanın dilə nə dərəcədə yiyələndiyini onun nitqi vasitəsilə müəyyənləşdirmək olur” [5, s. 3]. Tədris dili fənni üzrə I – IV sinif üçün yazılmış müəllim üçün metodik vəsaitlərdə həmçinin dinləmə mətnlərinə də rast gəlinir.

Dinləmə materialları üzərində iş, eyni zamanda oxu, yazı və nitq materiallarından səmərəli istifadə şagirdlərin həm dünyagörüşünü inkişaf etdirir, həm də nitqini formalaşdırır. Bu gün təhsil sistemində qarşıya qoyulan əsas məqsəd cəmiyyət üçün yararlı şəxsiyyətlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. İbtidai sinifdə təhsil alan şagirdlər üçün tələffüz mədəniyyətinə yiyələnmək praktik baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir. Orfoepik normalara yiyələnməklə şagirdlər fikirlərini hamının anlayacağı şəkildə ifadə edir, nitqində şivə ilə bağlı tələffüzə yol vermirlər. Ədəbi normalar nitqə aydınlıq, rəvanlıq, canlılıq gətirir, eyni zamanda onun emosional təsir gücünü qüvvətləndirir. Düzgün tələffüz qarşısındakının diqqətini fikrin ifadə vasitələrindən daha çox məzmunu doğru istiqamətləndirir, nitqin isə daha tez qavranılmasına yardımçı olur. Lakin şagirdlərdə bu keyfiyyət, yəni tələffüz normalarına uyğun oxu və nitq bacarığı birdən-birə formalaşmır. Dilin bu sahəsi ilə bağlı vərdislər şagirdlərə ibtidai siniflərdən başlayaraq oxu və dinləmə mətnlərinin tədrisi zamanı aşılmalıdır. Əlbəttə ki, səsle hərfin, şifahi nitqlə yazılı nitqin fərqi, dialekt və şivə tələffüzü, danışq dili ilə orfoepik tələffüzün müqayisəsi nəticəsində kiçik yaşlı məktəblilər oxudakı nöqsanları aradan qaldırırlar.

Metodik ədəbiyyatda danışq dili nitqi və şifahi nitq terminlərinə tez-tez rast gəlinir. Bu anlayışlar hələ nəzəri dilçilikdə dəqiq müəyyənləşdirilmədiyindən metodik ədəbiyyatda da qarışdırılır. Onlar gah sinonim kimi, gah da müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu terminlərin adı altında bəzən şifahi tələffüz anlayışı, bəzən məişət dili anlayışı və s. başa düşülür və ya müxtəlif hadisələr bir-biri ilə qarışdırılır. Şagirdlərin şifahi monoloji nitqinin inkişaf etdirilməsində situativ vəziyyətin (nitq mühitinin) yaradılması zərurəti bir metodik vasitə kimi meydana çıxır. Bu zaman şagirdlərdə hər hansı bir hadisənin məzmununu, mahiyyətini olduğu kimi nəqil etmək arzusu, həvəsi oyanır. Nitq situasiyası anlayışına təkə metodik anlayış kimi deyil, eyni zamanda linqvistik anlayış şəklində də baxmaq lazımdır. Bu anlayışlar qarşılıqlı əlaqədə olaraq nitq praktikasında, fikrin ifadəsi prosesində meydana çıxır. Lakin bunları (situasiyanı) bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Nitqdə linqvistik anlayış kimi təsvir olunan xahiş, əmr, təsdiq,

rədd, kinayə, istehza və s. ifadə vasitələri qrammatik situasiya yaradır.

Nitq mədəniyyətinin təbliği və inkişafında bədii ədəbiyyatın, kütləvi informasiya vasitələrinin (mətbuat, radio, televiziya və s.) rolu böyükdür. Ulu öndər H. Əliyev hələ 1981-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində xalqın sərvəti olan dilin təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsində, onun lüzumsuz dialekt sözlərindən, jarqon ünsürlərindən təmizlənməsində nitq mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək demişdir: “Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir... Yazıçı nitq mədəniyyətinin, ədəbi dil normalarının qanunvericisi olmalıdır” [“Kommunist” qəzeti, 1981, 14 iyun].

Bu gün dərslərlərə nəzər saldıqda şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə aid olmayan terminlərə, eləcə də mətnlərə rast gəlirik. Burdan belə bir qənaətə gəlirik ki, bədii təhlil prosesində nitqin obrazlılığı üzərində iş şagirdlərin lüğət ehtiyatını birbaşa zənginləşdirməlidir. İbtidai sinif müəllimi obrazlı sözləri şagirdlərə adi şəkildə deyil, məzmunla bağlı qazandığı mənada izah edərək dilin ifadəliliyinə həvəsləndirməlidir.

Ümumiyyətlə, ibtidai siniflərdə materialın məzmununun nağıl olunması şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaqla onlarda təhlil-tərkib aparmaq, fikrini sübuta yetirmək bacarıqları aşılır, monoloji şifahi nitqlərini inkişaf etdirir. Şagirdlərin şifahi nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların nitqi bəzən nöqsanlı olur. Məsələn, ayrı-ayrı səs və sözləri yanlış tələffüz etmək, nitq normalarını, qrammatik qaydaları, üslub tələblərini gözləməmək, yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol verilməsi kimi nöqsanları müşahidə etmək olar. Şagirdin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi zamanı müəllim çətin sözlərin izahından, danışqda obrazlı ifadələrlə bağlı işlərdən istifadə etməlidir. Lüğət ehtiyatını artırmaq üçün bədii mətnlər, eləcə də çalışma üzrə işlər daha məqsədəuyğundur. Belə ki, şagirdlərin nitqindəki dialekt və şivələri islah etmək üçün fonetik və morfoloji təhlillərin böyük rolu vardır. Belə təhlillər zamanı müəllim sözün düzgün tələffüzü ilə şivə tələffüzünü müqayisəli şəkildə aparmağa çalışmalıdır.

Nitq inkişafında həmçinin nəqlətmə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər mətndəki hadisələrin məzmununu danışarkən, cümlə qurarkən ardıcılığı gözləməyə, sözlərdən yerində istifadə etməyə, cümlədə sözlərin sırasını, işlənmə yerini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Bu bacarıqlar onları yazılı inşa hazırlayır.

Nəticə

Ana dilinin tədrisində son məqsəd məhz şagirdlərə əldə etdikləri bilikləri düzgün, rəhbər və məzmunlu ifadə etməyi öyrətməkdir. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisinin başlıca prinsipi nitq inkişafı olduğundan, qrammatikanın tədrisi zamanı da şagirdlərin nitqinin və təfəkkürünün inkişafına geniş imkanlar açılır. Qrammatik biliklər

şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün elmi bünövrə rolunu oynayır. Bəzi qrammatik qaydalar eyni zamanda orfoqrafiya təlimi və nitq inkişafına xidmət edir. Ona görə də qrammatikanın tədrisi prosesində nitq inkişafı üçün xüsusi saat ayırmağa ehtiyac yoxdur. Hər bir dərş ədəbi tələffüz, leksika, söz yaradıcılığı, üslubiyyat və ya rəbitəli nitqin inkişafı üzrə işin aparılması imkanlarına malikdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Nitq inkişafı dilçiliyin tətbiqi bölməsi olmaqla düzgün danışmaq məsələlərini əhatə edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri və gənc tədqiqatçılar yararlanı bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı.
2. Abdullayev N., Məmmədov Z. (2002). Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı.
3. Babayev A. (2015). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərşlik). Bakı.
4. Kərimov Y. (2011). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
5. Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş., Allahverdiyeva N., Xanaliyeva A. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərşliyin metodik vəsaiti. Bakı.
6. Rəhimov A. (2015). Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı.